

קורס: תרבות, חומר, טכנולוגיה: אדריכלות ורנקולרית

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, טכניון

בתמיכת החממה החברתית בטכניון

סמסטר: אביב 2024

מסא: حضارة، مادة، تكنولوجيا: أرشيف العمارة العامة

كلية الهندسة المعمارية وتخطيط المدن، التخنيون

بدعم الدفينة الاجتماعية في التخنيون

الفصل الأكاديمي: ربيع 2024

הרצאה והנחיה	אדר' רות ליברטי שלו
תרגול	אדר' שאדן חאמד-ספדי
עריכה	אדר' רגד ח'ורי
محاضرة وإرشاد	المهندسة المعمارية روت ليبرتي-شاليف
مساعدة تدريس	المهندسة المعمارية شادن حامد-صفدي
تحرير المواد	المهندسة المعمارية رغد خوري
עבודה	"מקאם רבי אנדימי דמן (חיפה)"
סטודנטים/יות	יובל ולדנר
תרגום לערבית	דאר לילא הוצאה לאור
وظيفة	"مقام الجاخام عفيديمي (حيفا)"
طلاب/طالبات	يوفال فالدنر
ترجمة للعربية	دار ليلي للنشر والترجمة

מקאם רבי אבדימי | דמן (חיפה)
מקאם الحاخام | عفيدي (حيفا)

יובל ולדנר | יوفאל فالדנר

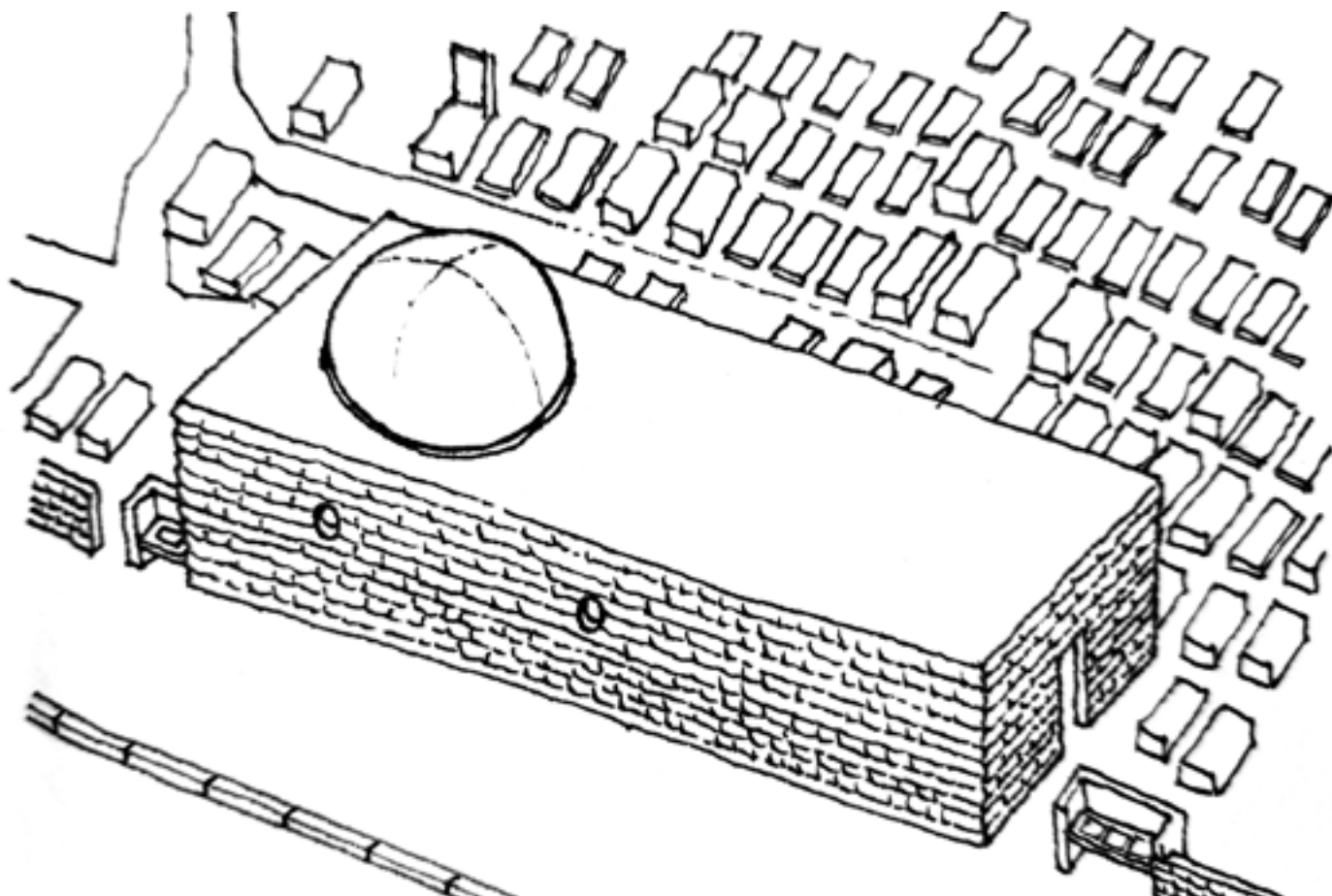
קורס: תרבות, חומר, טכנולוגיה: אדריכלות ורנקולרית

מסא: חצירה, מדה, טכנולוגיה: ארשיף העמרה העמיה

2024

מרצה: פרופ' אדר' רות ליברטי-שלן | מחצירה: המעמרה רות ליברטי-שליף

עוזרת הוראה: אדר' שאדן חאמד | מדרסה משה: המעמרה שאדן חאמד

תוכן עניינים

فهرس

4	תקציר
5	שאלת המחקר
6	נתונים כלליים
6	מיקום המקאם ותקופת הקמתו
8	תיעוד צילומי עכשווי
10	שרטוטים
14	זיהוי ראשוני של מפגעים
16	מאובייקט לשער
20	משער לחומה
24	מחומה לאובייקט
28	דיון טיפולוגי
32	מסקנות וסיכום
34	ביבליוגרפיה
36	נספחים
39	הסטודנט/ית
39	למה בחרתי במקאם זה ?

בית הקברות היהודי הישן של חיפה ממוקם על אי עירוני תחום בין ששת נתיבי התנועה הסואנים של כביש 4. כמו לשווארמיות ולסוכנויות הרכב המלוות את שלושת נתיבי הכניסה לעיר גם לבית הקברות יש שלט חוצות משלו. השלט מעוצב ככיפת תכלת עגולה המתונססת מעל מבנה אבן קובייתי כאומר לעוברים ולשבים: "כאן קבור צדיק". מראה הכיפה על המבנה נראה טבעי וספק אם בעשרים השנים האחרונות מי מבאי המבנה תהה מדוע אין ביטוי בתקרת החלל הפנימי לכיפה היושבת מעליה. מעקב שיטתי אחר התפתחות המבנה וסביבתו לאורך 150 שנותיו מגלה כי הניסיון להדביק על המבנה כיפה כשלט חוצות הינו רק מהלך אחד מתוך סדרה של מהלכים שתכליתם להיאבק בגורל העירוני שנגזר עליו.

מתחת לכיפת הבטון הצבועה, אריחי האבן הנסורה, הנמכות הגבס והשלמות הבטון שאנו רואים כיום, מצוי מבנה אבן מלבני פשוט בעל שני חללים קימרוניים שהוקם בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-19 במרכז בית הקברות היהודי של חיפה, על שפת הים. קומתו הנישאת מעל הקברים שסביבו ומיקומו בלב המתחם, כמו גם אימוץ שמו של רבי אבדימי דמן תחתיו, נועדו לשוות לו פאר ויוקרה בפני כל הבאים לעיר בדרך יפו הסמוכה. סלילת דרך יפו בשלהי המאה ה-19 והקפת בית הקברות בחומת אבן גוזרות עליו להיות בשולי בית הקברות כחלק בלתי נפרד מחומת המתחם. בשנים הראשונות, המבנה הופך למעין שער הכניסה של בית הקברות, כך שכל באי המתחם עוברים דרכו. עם התרחבות העיר והצטופפות הרקמה סביבו המבנה מאבד את חשיבותו הנופית כאובייקט מבודד בפתח הכניסה לעיר. תוך זמן קצר נפרץ שער חדש בחומת בית הקברות על חשבון השער הישן של המבנה. בחלוף השנים, הולך ונטמע המבנה בחומת בית הקברות, לצד הזנחה מתמשכת שלו ושל המתחם כולו. שמו עולה שוב רק עם התרחבות תופעת פולחן קברי הצדיקים בשנות ה-90 אשר מעוררת את המודעות הציבורית למצבו. סדרה של שיפוצים בחסות עמותות שונות מבצעים בו שלל התאמות לתפקידו החדש כבית כנסת קטן. מבין ההחלטות האדריכליות שמתקבלות במסגרת שיפוצים אלו ניכר הניסיון להבדיל אותו על פני חומת בית הקברות, וכן לשוות לו מראה של קבר צדיק גלילי ובכך למעשה למשוך אליו את תשומת הלב של העוברים בכביש 4 כאובייקט בעל זהות משלו.

כפי שהמבנה עבר שינויים רבים מזמן הקמתו כך גם בשנים אלו השתנתה סביבתו לבלי היכר. בעבודה זו אנסה להבין כיצד ההתפתחות האדריכלית של מבנה הקבורה רבי אבדימי דמן מתקשרת ומגיבה להתפתחות העירונית סביבו. לשם כך, אתחקה אחר שלבי ההתפתחות שלו כפי שהם ניכרים מתיעודים מצולמים וכתובים שנעשו לאורך השנים. במקביל, באמצעות מפות היסטוריות ותצלומי אוויר אתחקה אחר השינויים שנעשו בשלד העירוני ובקצב הבנייה סביבו לאורך השנים. בנוסף, אנסה להבין מה המניעים שעמדו מאחורי כל שינוי והאם יש בהם בשביל לרתום לכך את איכויות הסביבה העירונית.

נתונים כלליים

معطيات عامة

מפה היסטורית | مسطح تاريخي

מפה טופוגרפית של חיפה, חיל ההנדסה המלכותי, קנ"מ 1:10000, 1919. מקור: אוסף המפות ע"ש ערן לאור, הספרייה הלאומית

מפה עכשווית | مسطح حالي

חיפה, תצלום אוויר, קנ"מ 1:2500, 2023. מקור: המרכז למיפוי ישראל

מיקום המקום

ותקופת הקמתו

موقع المقام وفترة إنشائه

מפה היסטורית בשפה העברית
מوقع المقام باللغة العربية

הקמת המקום

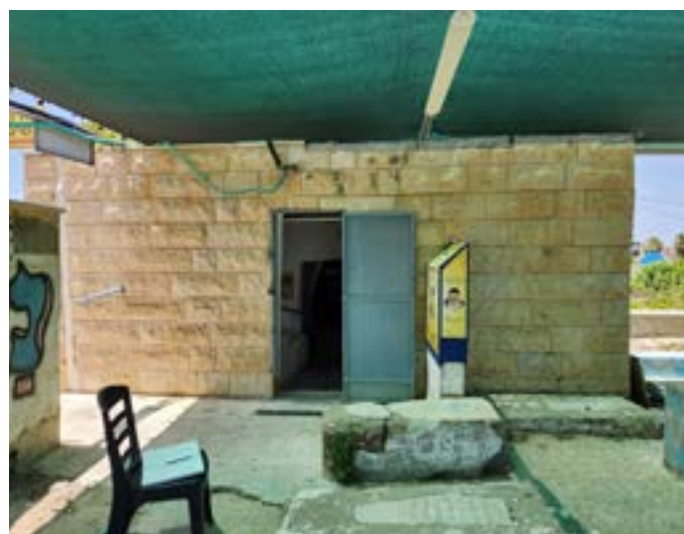
חזית דרומית הפונה לדרך יפו

חזית מערבית והחומה המפרידה בין דרך יפו ובית הקברות

חזית צפונית מתוך בית הקברות

חזית מזרחית ובה כניסה לעזרת נשים

עזרת גברים וקבר רבי אבדימי דמן, מבט לכיוון מזרח

עזרת נשים, מבט לכיוון צפון-מערב

תיעוד צילומי עכשווי توثيق فوتوغرافي حالي

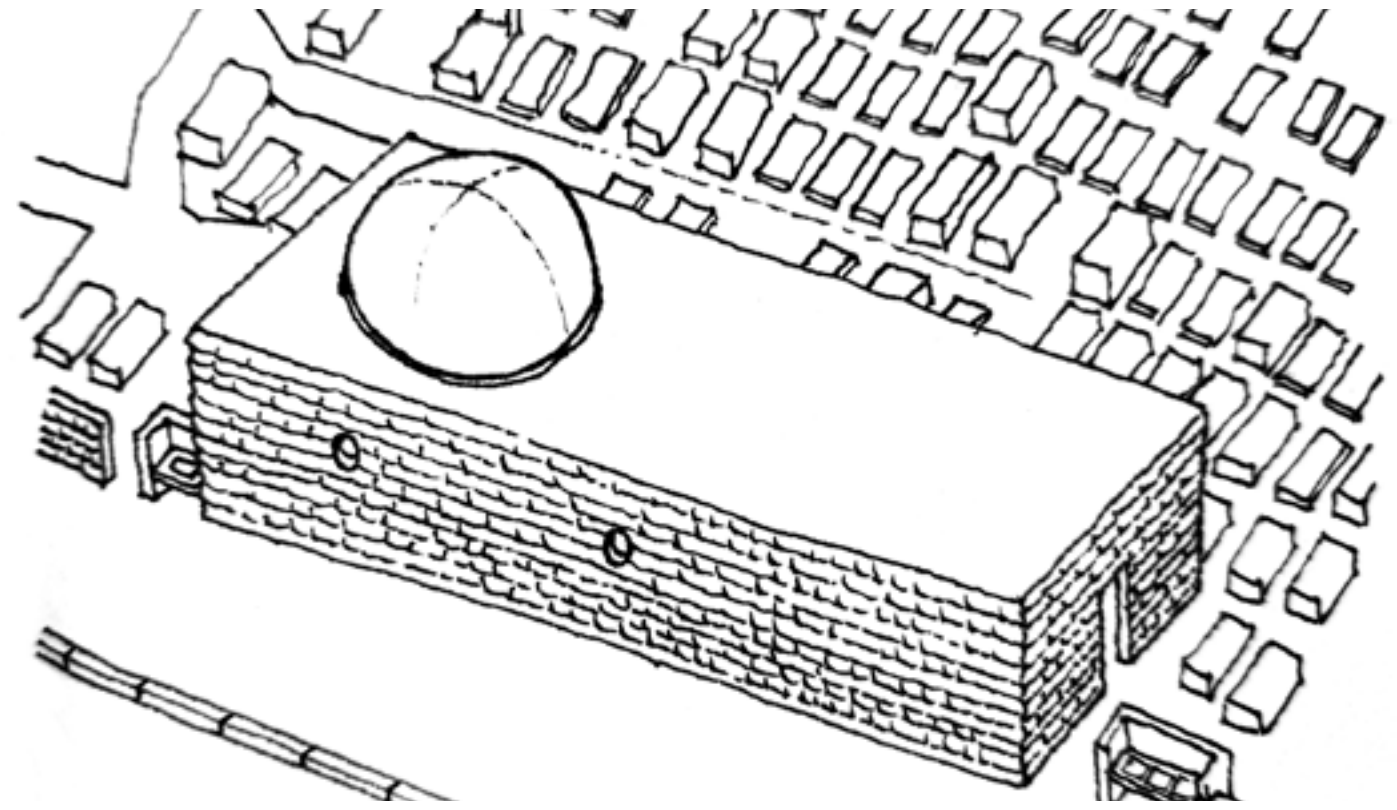
צילום: יובל ולדנר. יוני 2024.

تصوير: يوفال فالدنر. يونيو 2024.

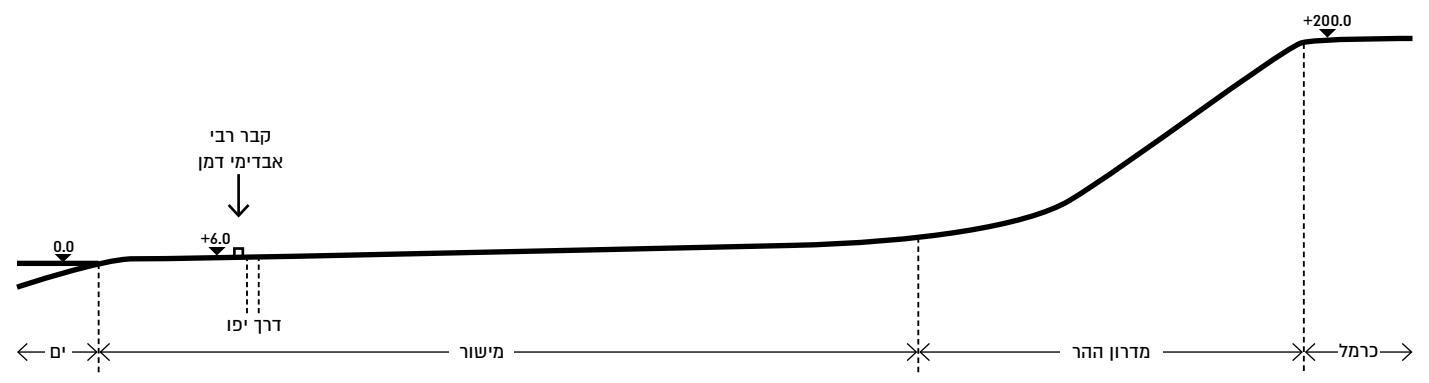
שרטוטים

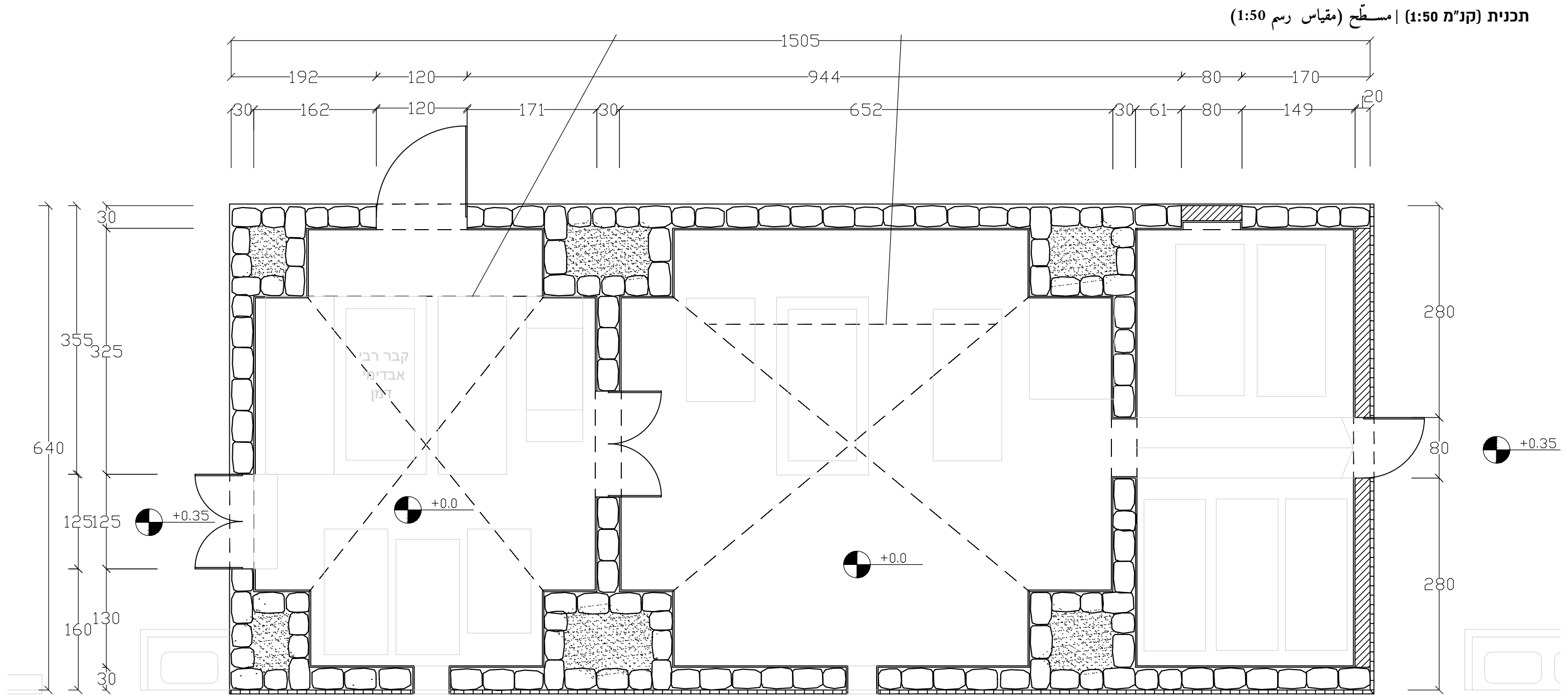
رسومات

שרטוט תלת מימדי | رسم ثلاثي الأبعاد

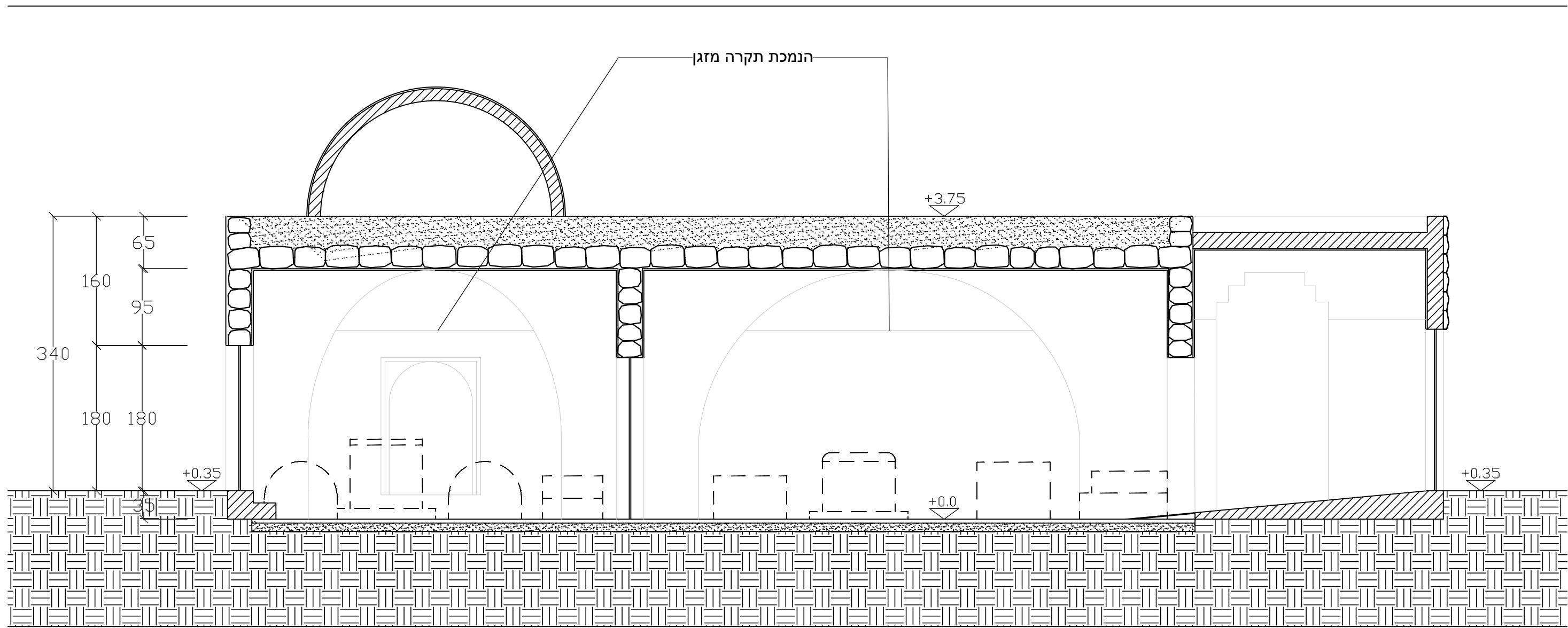
חתך טופוגרפי סביבתי | مقطع طبوغرافي

תכנית (קנ"מ 1:50) | מִסְטָח (מִקְיָאס רֶסֶם 1:50)

חתך (קנ"מ 1:50) | مقطع (مقياس رسم 1:50)

השיפוץ האחרון של המבנה התרחש בשנת 2020-2021 ולכן מרבית המפגעים הבטיחותיים והמבניים תוקנו או כוסו, כך שלא ניתן לזהותם. עם זאת, ניתן להצביע על מספר כשלים תכנוניים או ביצועיים אשר פוגעים בניראות של המבנה, מבפנים ומבחוץ.

חזית צפונית

זיהוי ראשוני של מפגעים تحديد أولي للمخاطر

חלל מבואה, מבט לכיוון מערב

פתח עקום ולא תואם
את גודל הכבלים

כבלי חשמל חשופים
ומבולגנים

התקלפות טיח פנים

חלל הקבורה, מבט לכיוון דרום

מאובייקט לשער

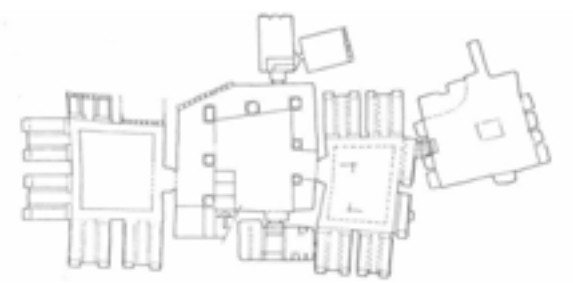
איור המתאר את מנורת שבעת הקנים מעל פתח מערת הקבורה בחיפה העתיקה.
מקור: "חיפה ואתריה", 1985.

רבי אבדימי דמן היה רבה של העיירה חיפה בסוף המאה השלישית לספירה ובין האמוראים הגדולים בדורו. הוא פסק הלכות רבות, בין היתר במדרש קוהלת, במדרש רבה שמות ובמדרש רבי תנחומא וכן הורה לאנשי חיפה להקפיד במבטא אותיות בעת קריאת שמע (גץ, 1998, 49). באותה תקופה חיפה הייתה עיירה יהודית קטנה ששכנה באזור בת גלים של ימינו. היא נזכרת בספרות התלמוד והמדרש, בעיקר בזכות חכמיה רבי אבדימי דמן דחיפא ורבי חלפתא דמן חיפה הנקראים על שמה. העדויות הארכאולוגיות שנתגלו בחיפה העתיקה כוללות מטבעות, שרידי מבנים וחרסים רבים (וילנאי, 1985, 45-46). בשנת 1875 גילו חברי משלחת הסקר הבריטית עדות לנוכחות יהודית במקום במאות הראשונות לספירה - ציור של מנורה מעל פתח מערת קבורה באזור חיפה העתיקה. בשנת 1890 גילה המהנדס הגרמני גוטליב שומאכר מערכת מערות קבורה נוספת כ-150 מ' צפונית לבית הקברות היהודי העתיק, ליד בית מס' 21 ברח' אל עתיקה של היום (עולמי, 1985, 93).

העדות הראשונה על בית העלמין היהודי העתיק של חיפה ניתנה בשנת 1333 על ידי הנוסע רבי יצחק ב"ר יוסף חילו שהגיע לארץ ישראל ממדינת ארגון שבספרד: "מקלמון באים לחיפא. היא יושבת מול הר הכרמל והיא עיר מולדת ר' אבדימי דמן חיפא. בעיר הזאת יש קהילה מפורסמת בחסידותה. ובבית הקברות של היהודים משתטחים כל אלה העולים לארץ ישראל, כי שם קבורים רבים מחכמי ישראל מכל הארצות אשר מתו בעכו" (חברה קדישא חיפה). העדות הראשונה אשר קושרת בין בית הקברות לבין רבי אבדימי דמן מגיעה כ-300 שנים מאוחר יותר, בשנת 1625, על ידי אלמוני: "חיפה היא על שפת הים הגדול. ובה בית כנסת בנוי. ובבית החיים שם כוכין מאבן ושם ר' אבדימי דמן חיפה. ור' יצחק נפחא" (כרמל, 2002, 37). מעדויות אלה אנו יכולים ללמוד על חשיבותו של קבר רבי אבדימי דמן כמוקד עלייה לרגל המקושר עם הישוב היהודי הקדום בחיפה.

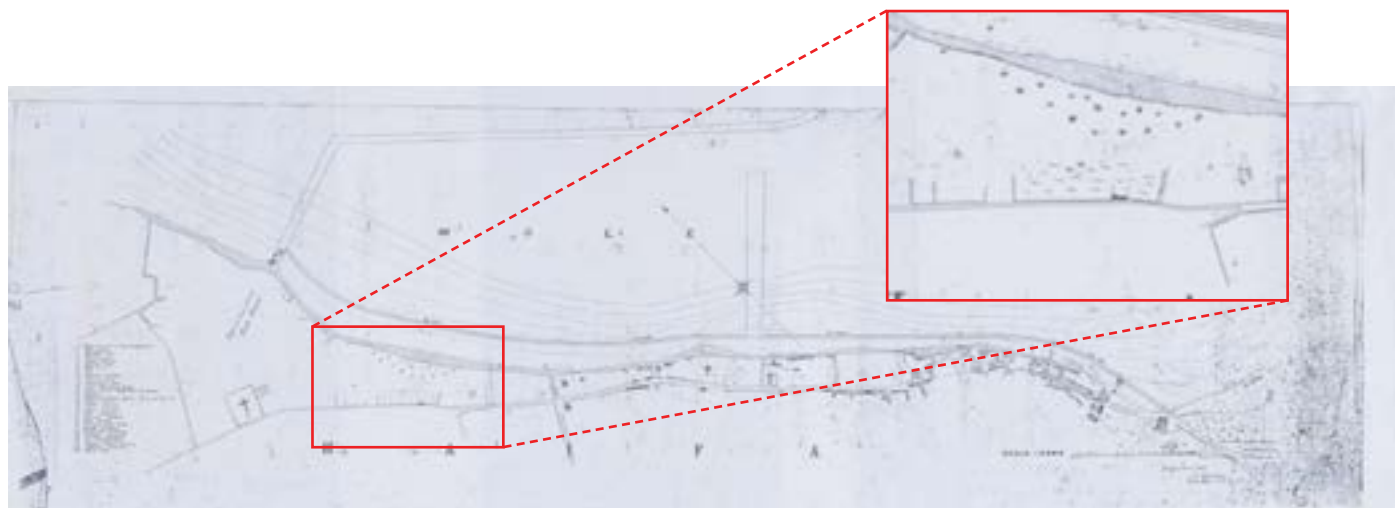

סיפור הקמתו של מבנה הקבורה המציין כיום את קברו של רבי אבדימי דמן מתחיל עם פטירתו של יהודי בשם רבי יוסף אלתר מראדיוויץ, אשר הגיע בקיץ 1879 לחיפה מצפת למטרות הבראה. רבי יוסף אלתר היה ידוע בקרב יהודי צפת ועל מקום קבורתו התנהל ויכוח בין יהודי עירו ליהודי חיפה. לבסוף הוחלט לקבור אותו בבית העלמין היהודי הישן של חיפה, ליד קברו של רבי אבדימי דמן. זמן לא ידוע לאחר מכן, הגיע לארץ בנו, רבי משה מראדיוויץ, והקים על מקום מנוחתו של אביו את מבנה הקבורה שאנו רואים כיום (גץ, 1998, 49). על פי שילוט שהקימה המועצה לשימור אתרים במקום, מקימי המבנה, שהיו בני משפחה אמידה, בנו בעצמם את קבר רבי אבדימי דמן לצד קבר אביהם בכדי לשוות יוקרה למקום. הדבר מתכתב עם העדות משנת 1625, המציינת את מיקומו של הקבר בכך אבן וכן את סמיכותו לקברו של רבי יצחק נפחא – אשר לא נראה בין שבעת הקברים המקיפים כיום את קברו של רבי אבדימי דמן. ניתן להניח כי מקום קבורתו האמיתי של רבי אבדימי דמן היה לא רחוק משם, באחד מכוכי האבן של מערות הקבורה שנתגלו בשטחי חיפה העתיקה.

למעלה: חזית מערת הקבורה בחיפה אל עתיקה. למטה: תכנית של מערת הקבורה.
מקור: "חיפה ואתריה", 1985.

שלוש שנים מאוחר יותר משרטט גוטליב שומאכר תכנית של קו החוף של חיפה. בתוכנית ניתן לראות שהתוואי של דרך יפו כבר לא עובר ליד בית הקברות, אלא חותך אותו. בצידו הפונה לדרך יפו תוחמת את בית הקברות חומה שמבנה הקבורה הינו חלק ממנה. תמונה שצולמה שמונה עשרה שנים מאוחר יותר מציגה את השינוי שחל במבנה – החומה המתחברת למקטע הקיר הדרומי שלו פוגשת את המבנה בשער כניסה לבית הקברות. ההחלטה לסגור את בית הקברות עם חומה ארוכה, שהפתח היחיד בה צמוד למבנה הקבורה, מעניקה לו תפקיד של מבנה שער, דרכו כל באי בית הקברות מחויבים לעבור. אם במפת שומאכר מ-1899 קטע החומה המלווה את דרך יפו היה היחיד שתחם את בית הקברות, ב-1917 רובע מבנים צפוף, הידוע כ-”שכונת הקישלה”, תוחם אותו מצפון ומפריד בינו לבין הים. כך, הפך בית הקברות ממרחב פתוח למגרש תחום ומבנה הקבורה מאובייקט מבודד למבנה שער.

למעלה: תכנית קו החוף של חיפה, גוטליב שומאכר, 1899. מקור: המרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון.
למטה: מבט לכיוון צפון, 1917. מקור: The State Archives of Bavaria.

למעלה: מפה ימית צרפתית, 1866. למטה: מפת הקרן לחקר ארץ ישראל, 1880. מקור: הספרייה הלאומית

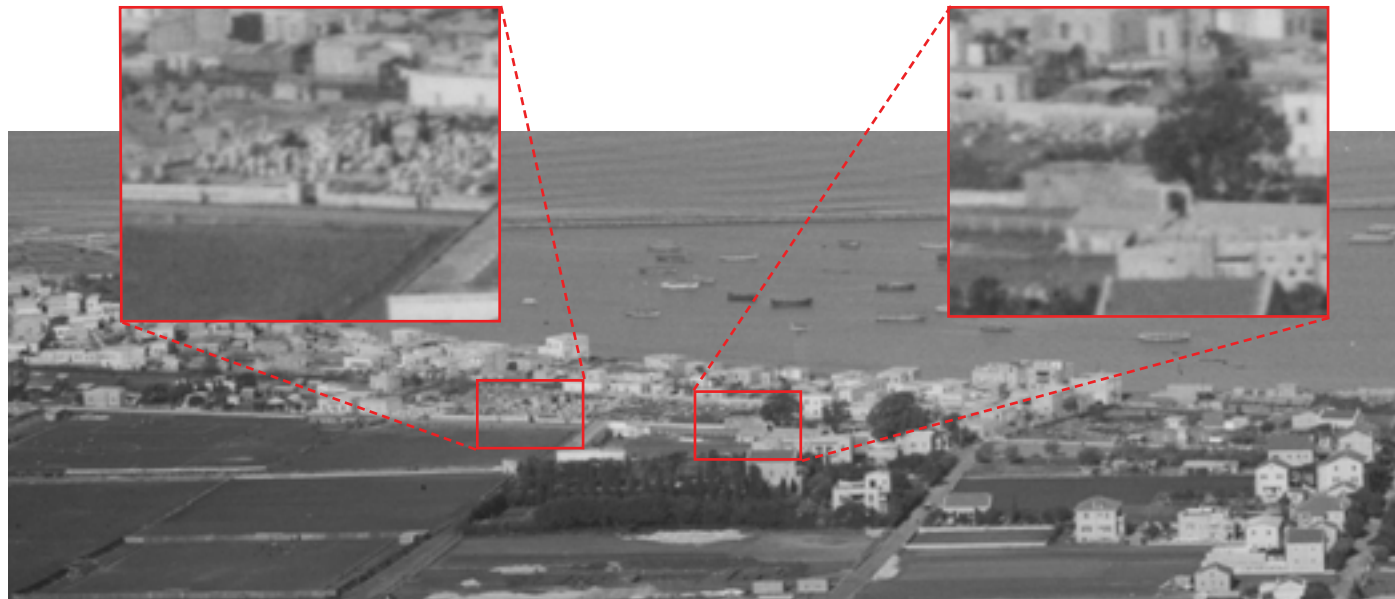
נוף כללי של חיפה, גלויה, 1896. מקור: יד יצחק בן צבי.

אם כן, אוהל הקבורה של רבי אבדימי דמן הוקם ככול הנראה בסביבות שנת 1880 כמבנה אבן חד קומתי בצורת מנסרה בגובה של 3.4 מטרים, באורך של 8.5 מטרים וברוחב של 6.4 מטרים. באותה עת הכיל המבנה שני חדרים בלבד – חלל מבואה וחלל קבורה. הכניסה למבנה הייתה דרך פתח אחד בחזיתו המזרחית והיא הובילה אל חלל המבואה, דרכו היה ניתן להגיע לחלל הקבורה. פתח הכניסה מוסגר ככול הנראה על ידי שני קירות אבן אשר המשיכו את הדפנות הארוכות של המנסרה מרחק של כ-6 מטרים לכיוון מזרח. התייעוד המדויק הראשון של בית הקברות היהודי של חיפה מופיע במפה ימית צרפתית של מפרץ חיפה משנת 1866. במפה נראה בית הקברות היהודי, טרם הקמת מבנה הקבורה, כשהוא מתפרס על השטח שבין דרך יפו וחוף הים. במפת הקרן לחקר ארץ ישראל (PEF) משנת 1880 ניתן לראות קו מרוסק התוחם את בית הקברות, אשר איננו משיק לקו המציין את דרך יפו. בספר "חיפה ואתריה" טוען יעקב עולמי כי המבנה ניצב בשלב זה במרכז בית הקברות. צירוף הנתונים הללו מייצר את תמונת הנוף הבאה – מבנה הקבורה, המתנשא מעל הקברים שמקיפים אותו, חולש על שטח פתוח לחופי הים ומקבל את פני היוצאים והנכנסים לחיפה. בתצלום נדיר משנת 1896 נראה מבנה אבן זהה למבנה הקבורה אשר ניצב במקום ובסביבה המתאימים לתיאור הנ"ל, כאובייקט מבודד בנוף הכניסה לעיר.

1 נתון זה מתבסס על שני ממצאים: עובי הקירות הממסגרים את הכניסה (30 ס"מ) עבה בחלקם התחתון ונהיה דק בחלקם העליון, ותמונה של המבנה משנת 1993 בה לא ניתן להבחין בתפר בנייה בקצה המנסרה המקורית.

משער לחומה

בתצלום שככול הנראה צולם בסוף שנות ה-20, ניכר שינוי קטן אך דרמטי שהולך להשפיע על התפקוד והאוריינטציה של בית הקברות הישן. קטע החומה המערבי שלו, זה שמולו נשאר עדיין שטח חקלאי פתוח, נפרץ על ידי פתח כניסה חדש לבית הקברות. נראה שהשער החדש משמש כתוספת, ולא כתחליף, לשער הישן אשר נראה בבירור במקומו הצמוד למבנה הקבורה. המבנה, כך נראה, מאבד את תפקידו כשער הכניסה היחיד לבית הקברות. את ההסבר לכך ניתן לייחס לשינויים המתחוללים על האזור בשנים אלה. מאז הקמתה של המושבה הגרמנית בשנת 1887 החלה העיר חיפה להתפשט מזרחה ומערבה אל מחוץ לחומות שהקיפה. עוד ועוד משפחות נוצריות החלו לקנות קרקעות מעבר למושבה הגרמנית בשטחים שהיו עד אז חקלאיים בלבד. במפת גוטליב שומאכר מ-1908 ניתן לראות שההתיישבות באזור מתחילה בצורה ספורדית, אך מהר מאוד עוברת לבנייה צפופה יותר, בעיקר בשכונת הקישלה שמוקמת ממזרח לבית הקברות. כעבור עשור, תפריד בין בית הקברות וחוף הים שמצפון מסילת החוף המנדטורית, כפי שנראה במפת חיל ההנדסה המלכותי מ-1919. המסילה אשר התחברה לתחנת הרכבת החיג'אזית המזרחית, חלפה דרך האזור והוקמה לה תחנה באזור צומת דולפין של ימינו. הקמת התחנה האיץ את התפתחות האזור ולידה החלה להיבנות שכונה חדשה שקיבלה את השם "תחנת הכרמל" ובערבית "אלמחטה" - الحطة. עוד ועוד מבנים קמו בין מסילת הרכבת והים, מה שיצר לבסוף רצף המשכי של בינוי משכונת הקישלה ועד שכונת התחנה. כיתור בית הקברות כמעט ונשלם עם הקמת מתחם בינוי נוסף מדרום לדרך יפו וממול למבנה הקבורה. המקטע היחיד של חזית בית הקברות אשר נותר פתוח אל נוף חקלאי פתוח הוא זה שגם נפרצת בו הכניסה החדשה.

למעלה: מבט לכיוון צפון, שנות ה-20. מקור: Matson Collection.
למטה: מפת חיפה, חיל ההנדסה המלכותי, 1919. מקור: הספרייה הלאומית.

02 משער לחומה

ימין: מבט לפינה הצפון-מערבית של המבנה, 1985. מקור: "חיפה ואתריה".
שמאל: חזית צפונית, 1985. מקור: "חיפה ואתריה".

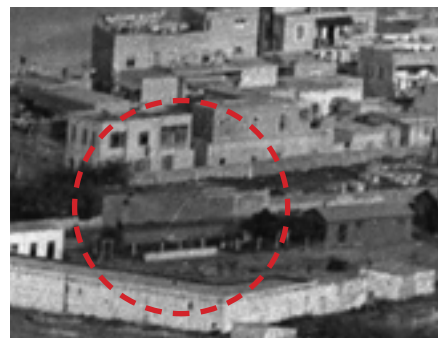

ימין: חלל הקבורה של רבי אבדימי דמן, 1993-1985. מקור: בתי קברות עתיקים בחיפה, צבי הראל, אוניברסיטת חיפה.
שמאל: חלל המבואה, 1993-1985. מקור: בתי קברות עתיקים בחיפה, צבי הראל, אוניברסיטת חיפה.

ימין: חזית מזרחית, 1993-1985. מקור: בתי קברות עתיקים בחיפה, צבי הראל, אוניברסיטת חיפה.
שמאל: חזית דרומית לכיוון דרך יפו, 1993. מקור: מנהל הנדסה, עיריית חיפה.

בשלושה תצלומים מסוף שנות ה-30 הכתם השחור שסימן את השער הישן – לא נראה עוד. חדי העין יצליחו להבחין בסימנים שהותיר אחריו השער האטום בחומה הגבוהה. היעדרותו של העץ הגדול שעמד ליד השער יכולה ללמד על שינוי נוסף שעבר על המבנה (עולמי, 1985, 93). בתמונה משנת 1938 נראה קו דק הממשיך את קצה הגג לכיוון מזרח במנותק מקיר האבן שתחתיו. קו זה שייך כפי הנראה לתוספת החדר השלישי שנבנתה בשנים אלו בחלקו המזרחי. התוספת משלימה למעשה את שני קטעי הקיר שהמשיכו את דפנות המנסרה לכדי חדר סגור. הבנייה נעשתה מבטון מזויין וחידושה העיקרי הוא ביצירת כניסה חדשה למבנה עצמו – מכיוון צפון. סימני הכניסה הזו נותרו כיום בדופן הצפונית של החדר השלישי בדמות נישה משוננת.

ימין: מבט לכיוון צפון, 1935. מקור: Matson Collection.
מרכז: מבט לכיוון צפון-מערב, 1937. מקור: הספרייה הלאומית, ארכיון דן הדני.
שמאל: מבט לכיוון צפון-מזרח, 1938. מקור: הספרייה הלאומית, ארכיון דן הדני.

סביר להניח שגם שינויים אלה הם תגובה לתהליכים רחבים יותר אשר עוברים על חיפה ושמורגשים היטב גם בסביבת בית הקברות. בשנות ה-30 חיפה המנדטורית חווה תנופת פיתוח יוצאת דופן הכוללת הקמת מפעלי תעשייה רבים, הנחת קו הנפט מעיראק, הקמת המרכז המסחרי החדש ברחוב המלכים ובראשו ובראשו, פרויקט הדגל הבריטי – הקמת הנמל המסחרי. ייבוש חופי העיר לצורכי הקמת הנמל הרחיק את קו החוף צפונה ואת הים מבית הקברות. תהליכים אלו לוו בתנועה ערה של אנשים וסחורה על דרך יפו המובילה למרכז העיר התעשייתית. גלי ההגירה אשר הוסיפו לפקוד את חופי העיר, הגבירו את קצב הבנייה ומבנים מודרניים עם מסחר בקומת הקרקע ומגורים בקומות העליונות החלו מופיעים על הדופן הצפונית של דרך יפו. ניתן לדמיין את השינוי הדרמטי באופייה של הדרך הראשית, כאשר מבנים רבים מתחילים ללוות אותה עוד משכונת בת גלים, שהופכת להיות שער הכניסה החדש של העיר. את סתימת השער הישן של בית הקברות והחלפתו בחדר נוסף המכווין את הכניסה למבנה לכיוון צפון ניתן לפרש כמהלך של התכנסות פנימה. כשהתנועה בדרך יפו גואה והמרחב העירוני סוגר על בית הקברות, מבנה הקבורה שהיה בעבר סימן ההיכר של המתחם, הולך ונטמע בקו הישר של החומה.

בשנת 1937 מוקם בית קברות יהודי חדש בחוף הכרמל והקבורה בבית הקברות הישן, שכבר מלא עד אפס מקום, מפסיקה. מרגע זה מתחיל תהליך נטישה והזנחה של בית הקברות בכלל ומבנה הקבורה בפרט. מספר תיעודים של המקום משנות ה-80 ותחילת שנות ה-90 מציגים את שיאו של התהליך. בשנת 1985 כותב יעקב עולמי סקירה קצרה על קבר רבי אבדימי דמן במסגרת הספר "חיפה ואתריה", אליה הוא מצרף מספר תצלומים החושפים את מצבו המוזנח של המבנה. שיחיה סבוכה עוטפת את חלקו המערבי והמצבות שבתוכו מכוסות שעווה ולכלוך. בתמונות אחרות שמצלם צבי הראל באותם שנים נראות ערמות אשפה גדולות בחוף ופנים המבנה. בספר שמפרסם הועד להצלת קברי קדומים בשנת 1988 מופיע תיעוד נוסף, הפעם מכיוון דרך יפו, המציג את ההשתלבות המלאה של המבנה בחומת בית הקברות. בשנת 1992 סוקרת האדריכלית זיווה קולודני את המתחם מטעם היחידה לשימור אתרים בעיריית חיפה. היא מתארת את העזובה והצמחייה שהשתלטו על בית הקברות. בסקירה של דרך יפו שמבצעת היחידה שנה לאחר מכן מופיעה תמונה של מבנה הקבורה כשצמחייה מתפתחת על הגג שלו. לצד ההזנחה שמאפיינת את המבנה בתקופה זו, ניתן ללמוד רבות על המבנה מצילומים אלו – ניתן לראות בהם בבירור את תוספת גג הבטון בחלקו המזרחי של המבנה שסדקים משמעותיים מפרידים עתה בינה לבין הקירות שתחתיה. ניתן לראות את הכניסה היחידה למבנה מהחדר השלישי והמאוחר, את טקסטורת האבן בחזיתות החוף של המבנה ואת סימני הקימונות בהן. ניתן ללמוד גם על העיצוב הזהה של המצבות, אשר מאשש את ההנחה שהן נבנו באותו זמן, ועל הטיח החלק שחיפה את כל קירות הפנים.

1 השלמות הבטון שנעשו במסגרת הקמת התוספת ניתנים לזיהוי היטב בתמונות משנות ה-80 וה-90.

מחומה לאובייקט

שנות ה-2000 מביאות איתן תפנית משמעותית בתולדות המבנה. בתצלום אוויר משנת 2005 מופיעה כיפה כחולה על חלקו המערבי של גג המבנה, מעל חלל הקבורה של רבי אבדימי דמן. כתבה של אתר "בחדרי חרדים" משנת 2009 סוקרת את העלייה לרגל שפוקדת את קבר הצדיק ומפרסמת תמונות המעידות על אותו שיפוץ משמעותי שעבר על המבנה בין שנת 1993 לשנת 2005. מלבד הקמת הכיפה, כלל השיפוץ חיפוי של החזית הפונה לדרך יפו והחזית המזרחית באריחי אבן וכיסוי של שאר חזיתות האבן המקוריות של המבנה בטיח לבן. גם התפקוד של חללי הפנים משתנה לחלוטין – חלל המבואה הוסב לעזרת נשים, חלל הקבורה לעזרת גברים, הפתח ביניהם נסגר בדלת נעולה ושלוש כניסות חדשות נפרצו למבנה (שתיים מהן אל חלל הקבורה שהגישה אליו הייתה עד אז דרך המבואה בלבד). כל קירות הפנים טויחו מחדש, הדלתות נצבעו בכחול זהה לצבע הכיפה וכמובן גולת הכותרת – בניית מצבה חדשה לרבי אבדימי דמן. ועם זאת, השינוי המשמעותי ביותר מצוי דווקא במה שנעדר מהתמונות הללו. בעוד שב-1993 חומת בית הקברות נוגעת במבנה והוא משלים אותה בצורה רציפה, ב-2009 החומה מפסיקה כשני מטרים מכל צד של המבנה. פירוש הדבר הוא שהמבנה חזר לתפקד כשער בית הקברות, 90 שנים לאחר שנאטם השער המקורי.

בעשור הבא הולכת וגוברת ההתעניינות הציבורית בבית הקברות ובייחוד בקבר רבי אבדימי דמן. ב-2010 פורסם כי השר לשירותי דת יעקב מרגי וראש עיריית חיפה יונה יהב נפגשו לדון בסוגיית ההזנחה של בית הקברות. בשנים הבאות החלו לפקוד את המתחם פועלי התחזוקה של העירייה אחת לכמה שנים למטרת גיזום וניקוש העשבים השוטים אשר מתעקשים לצמוח מחדש כל חורף (ערוץ 7, 2010). מידי פעם נערכו שיפוצים קטנים שכללו יציקה של שבילי בטון ושיפוץ חלק מהמצבות. בשנים אלה מדווחים אתרי החדשות החרדיים על מספר הולך וגדל של אוטובוסים מאורגנים המורידים מתפללים בחזית בית הקברות (ליבוביץ, 2016). בשיאה של מגפת הקורונה בשנת 2020 מתחיל שיפוץ חדש ומקיף יותר של מבנה הקבורה. השיפוץ כלל איטום נזילות, ריצוף חדש, תאורה, תשתית חשמל חדשה והתקנת מצלמות אבטחה. כמו כן, הותקנה בין הקמרונות הנמכת תקרה עם מזגן מרכזי ונוצקה רמפה מבוטנת בכניסה של עזרת הנשים (בחדר שנבנה בשנות ה-30). אתר "קברי צדיקים" מדווח כי "תאורה עוצמתית מותקנת בימים אלו בכניסות וסביב הבניין על מנת שבכל שעה ביום יוכלו להגיע ולהתפלל" (לייפר, 2020). התוספת האחרונה בוצעה לפני כשנה והיא כוללת סככה חדשה לכל אורך החזית הדרומית של המבנה.

חיפה, תצלום אוויר, 2005. מקור: המרכז למיפוי ישראל.

הכיפה החדשה על מבנה הקבורה, 2009. מקור: בחדרי חרדים <https://www.bhol.co.il/news/107577>.

חלל הקבורה המשופץ, 2009. מקור: בחדרי חרדים <https://www.bhol.co.il/news/107577>.

המעבר החדש בחומה, 2009. מקור: בחדרי חרדים <https://www.bhol.co.il/news/107577>.

גם תהליך זה אינו מופיע בחלל ריק. הערצת קדושים ועלייה למקום קבורתם הייתה מסורת נפוצה בקרב יהודי המזרח וצפון אפריקה. עם הגעתם לישראל בשנות ה-50 וה-60, הופעלו עליהם לחצים רבים להשיל מעליהם מסורת זו ולכן היא נחוגה בעיקר במתכונת מצומצמת בקרב המשפחה או הקהילה. עם עליית הפלורליזם העדתי בישראל של שנות ה-70 החלו יוצאי ארצות המזרח לבטא ביתר גאווה את מסורותיהם התרבותיות (גדליה, 2010, 12). בשנות ה-80 וה-90 קיבלה התופעה חותמת ממסדית בדמות עוד ועוד שרי דתות מכהנים שהובילו תוכניות של שיפוץ קברי צדיקים כמפעלי מסחר ותיירות רבי ממדים (בילו, 1998, 75). בקרבת קברי הצדיקים החלו לקום תשתיות שנועדו לתמוך בפולחן המתפתח, כגון מגרשי חנייה, פינות להדלקת נרות, חלוקות להפרדה מגדרית ועוד. הפריחה של מסורות אלה מאז שנות ה-2000 לוותה בהקמת עמותות וארגונים המטפלים בקברי הצדיקים, וכן בפיתוח מערכת של מנהגים ומסורות המשתייכות באופן ספציפי לכל קדוש. מסורות אלה כוללות מועדי עלייה מיוחדים וכן סגולות ספציפיות לכל צדיק. עם השנים, קיבל הפולחן החדש גם סמליות ויזואלית – הכיפה הכחולה. הסברים תיאולוגיים רבים ניתנו לבחירה בסמל זה, שהחל להתפשט בין קברי הצדיקים שבגליל. עד מהרה, החלו להופיע כיפות כחולות גם על מבנים שמעולם לא הייתה להם כיפה, כדוגמת קבר האמוראים או קבר רבי עקיבא בטבריה. על אף שלא התקבל הסבר רשמי לכך בקרב הקהילה האקדמית, דבר אחד בטוח – הכיפה הכחולה הפכה לסימן ההיכר הבלתי מעורער של קברי הצדיקים.

הכיפות הכחולות על קבר רבי בחיי וקבר חבקוק הנביא, 2015. מקור: מסע אחר, צילום: עדי אדר.

הכיפה הכחולה על קבר יונתן בן עוזיאל ליד עמוקה, 2022. מקור: הארץ, צילום: Shaul Schwarz.

הכיפות הכחולות המסמנות את קבר רבי עקיבא בטבריה, שנה לא ידועה. מקור: המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקדושים.

דיון טיפולוגי

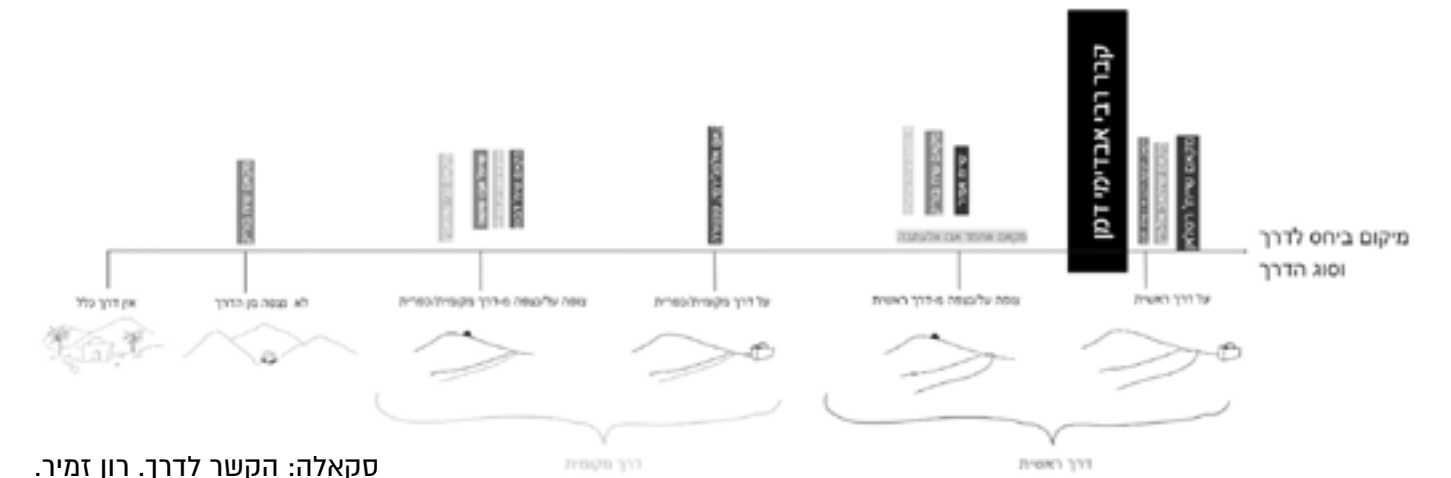
למרות שמוצאו של יוזם הבנייה הינו אירופאי (מהעיר רדאוץ שברומניה) המבנה נבנה בשיטות בנייה מקומיות ולכן ניתן לשייכו לטיפוס בנייה מקומי של מבנים מקודשים הנקראים מקאמים. במהלך קורס "תרבות, חומר וטכנולוגיה" בהנחיית אדריכלית רותי ליברטי שליו ואדריכלית שאדן חאמד פותחו כעשרים סקאלות על פי מאפיינים פיזיים ותפקודיים של מבנה המאקם, עליהם הוצבו המאקמים השונים שנסקרו בהתאם למאפייניו של כל אחד. השינויים הרבים שעברו על מבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן לאורך השנים גורמים לתזוזה רבה שלו על פני הסקאלות השונות בהתאם לשנה הנבדקת. שאלת המחקר המנחה את העבודה הזו מנסה לקשור בין השינויים שעוברים על המבנה לאורך השנים לבין תהליכים עירוניים המתרחשים על סביבתו. פרק זה יעשה שימוש בסקאלות השונות בכדי לבדוק את ההשתייכות של מבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן לטיפולוגיה של המקאמים, זאת בדגש על הקשר שבין המבנה לסביבתו, ובינו לבין עצמו.

סקאלה: הקשר לנקודת יישוב. אמל סלימאן ונור אבו אחמד.

אחד השינויים המרכזיים בתולדות מבנה הקבורה של קבר רבי אבדימי דמן הוא מיקומו ביחס לעיר. לאורך הדורות הוקמו במקומים באזורים גיאוגרפיים בולטים, כמו גבעות או בקרבת מקורות מים, מה שהגביר את משמעותם הרוחנית והפיזית (כנען, 1927, 5-2). עם השנים, הם הותאמו לסביבה המשתנה בכדי להבטיח את המשך השתלבותם במרקם הבנוי. למיקום ביחס למוקד היישוב יש משמעות רבה על אופן התיפקוד של המקום ואופן השימוש בו על ידי הקהילה המקומית. לגבי מבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן, ניתן לראות בסקאלה כי כמו מקומים רבים אחרים הוא הוקם בשולי הישוב ועם הזמן השתלב ברקמה הבנויה שהתפתחה סביבו. תהליך משמעותי זה עשוי להסביר את ההסתגרות וההתכנסות פנימה של המבנה בשנות ה-30. בניגוד לכך, את השינוי בתפקידו בשנות ה-2000 (מאחזת קבר משפחתית למרכז תפילה אזורי) לא ניתן לשייך לשינוי היחס של המרקם הבנוי אליו (תהליך אשר הושלם כבר 50 שנה קודם לכן).

דרך נוספת לחזק את הנגישות והניצפות אל המקאמים הייתה למקם אותם בקרבת צמתים וזרכים ראשיות. מקאמים כאלה נועדו לרוב לשרת את עוברי האורח על ידי יצירת מקום עצירה, שתיית מים ותפילה. הסקאלה מלמדת כי קשר עין או נגישות פיזית מדרך מרכזית הם אכן מאפיינים של טיפולוגיית המקאמים. גם כאן נראה שמבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן מתאים להגדרה הטיפולוגית, שכן בין אם היה ניצפה מדרך יפו ובין אם היה ממש צמוד אליה, הקשר ביניהם היה קיים מיום הקמתו. בחינה מעמיקה יותר מגלה כי גם בעשורים הראשונים וגם בעשורים האחרונים הקרבה לדרך יפו מעצימה את הנגישות והניצפות אל המבנה, בעוד שבמרבית שנותיו, ניכר כי היא דווקא היוותה זרז להסתגרותו בפניה.

עד כה מבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן תאם את המאפיינים הטיפולוגיים המשותפים למאקמים אחרים בארץ. עתה, נבחן את השינוי הבולט ביותר שעבר על המבנה – תוספת הכיפה הכחולה. סקאלה זו מנסה לעמוד את אופן הביטוי של הכיפה בחלל הפנימי של המבנה. ניתן לראות בבירור כי הרוב המוחלט של המאקמים נבנו על ידי שיטת קירוי שבה הכיפה היא התקרה עצמה של המבנה, ולכן הביטוי הפנימי של הכיפה הוא מלא. במבנה הקבורה המצב שונה לגמרי – שכן לא ניתן להבחין בכיפה המתנוססת על גג המבנה מתוך החלל הפנימי ולהיפך. קריטריון זה מבטא אולי יותר מכל את הפער הטיפולוגי הקיים בין המאקם הטיפוסי לבין המבנה הנידון. על אף השימוש בשיטת קירוי מסורתית ומקומית, המבנה לא הוקם כבית תפילה אזורי ולכן לא קיבל את הסמל המקומי שלו. ברבות השנים, עבר המבנה תהליך התאמה הדרגתי שהפך אותו לבסוף לבית תפילה מקודש, וכהכרזה על כך, נוסף לו הסמל המתאים. ניתן להסיק מכך כי גם אם המבנה לא נבנה במקור כמאקם, נסיבות הזמן הובילו אותו לשאוב השראה מהמורשת הבנויה של המאקמים.

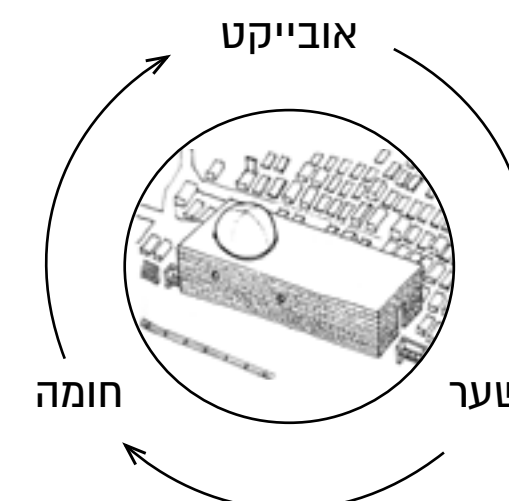

סקאלה: הופעה פנימית של הכיפה. יובל ולדנר.

מסקנות וסיכום

استنتاجات وملخص

השיוך של מבנה הקבורה של רבי אבדימי דמן אל טיפולוגיית המאקמים איננו מובן מאליו. בעוד שהמאקם מזוהה כמבנה דת מוסלמי, המבנה הנידון היה מזוהה באופן מובהק כמבנה דת יהודי מראשיתו ועד ימינו. עם זאת, ההשוואה הטיפולוגית מצליחה לזהות קווי דימיון משותפים בינו לבין המאקם "הטיפוסי". בדומה למרבית המאקמים, גם הוא הוקם כאובייקט מבודד, מנותק מרקמה בנויה ובמיקום בולט בנוף. בתנאים כאלה, לא היה צורך בכיפה על הגג שלו בכדי לייצר את הניצפות הדרושה. הקמת דרך יפו אמנם שיפרה את הנגישות אליו, אך פגעה לעד בהעמדה הנופית המקורית שלו כאובייקט, בייחוד בשל חומת בית הקברות שהתחברה אליו ישירות. הסבתו למבנה שער הצליחה במעט להשאיר אותו רלוונטי הודות לתפקידו החדש, אך עם הצטופפות הרקמה הבנויה הוא הלך ואיבד את תכונתו המקורית. עליית פולחני הקדושים בסוף המאה ה-20 מחייה מחדש את האינטרס להבליט אותו ביחס לסביבתו. כמובן שבשלב זה לא ניתן לשחזר את ההעמדה הנופית המקורית שלו כאובייקט בנוף, אך כן ניתן לבנות לו כיפה שתמשוך את עייני העוברים והשבים ולהבדיל אותו כאובייקט נפרד מחומת בית הקברות. שרשרת השינויים שעוברים על המבנה - מאובייקט לשער, משער לחומה ומחומה שוב לאובייקט - מורכבת מסדרה של תגובות למצבים עירוניים חדשים המוציאים ומחזירים אותו לסירוגין מההגדרה הטיפולוגית של המאקמים. החזרה של המבנה לנקודת ההתחלה מבחינת הרצון לעצב אותו כאובייקט בולט בסביבתו מלמדת כי הדרך לשם עברה תמיד דרך עולם התוכן של הורנקולריות הפלסטינית-מקומית.

ביבליוגרפיה

قائمة المراجع

ספרים ומאמרים ומפות:

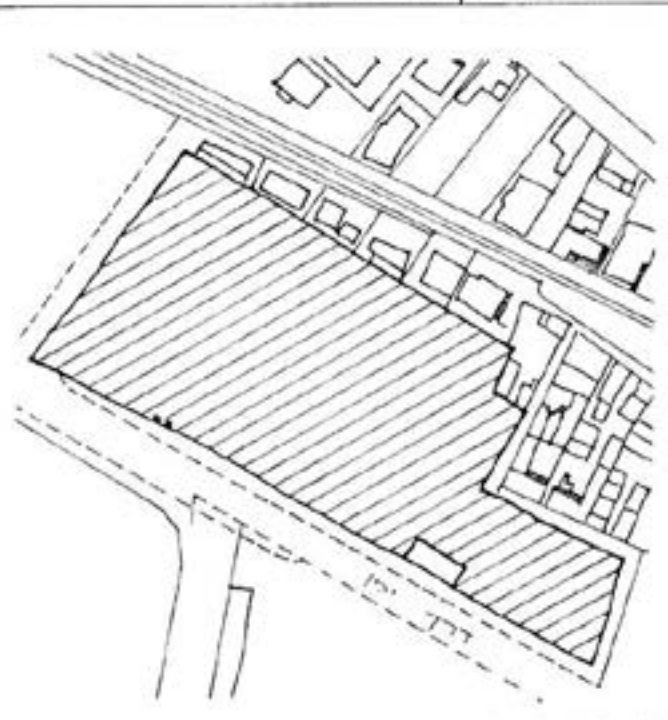
- וילנאי, זאב (1985). *ראשיתה של חיפה*. בתוך א. שילר (עורך), חיפה ואתריה (עמ' 46-45), הוצאת אריאל.
- עולמי, יעקב (1985). *אתרים היסטוריים וארכיאולוגיים בחיפה*. בתוך א. שילר (עורך), חיפה ואתריה (עמ' 100-93), הוצאת אריאל.
- הועד להצלת קברי הקדמונים בארץ ישראל (1988). *ספר קדמונינו*, ירושלים: הועד להצלת קברי הקדמונים בא"י.
- כרמל, אלכס (2002). *תולדות חיפה בימי התורכים*, חיפה: המכון ע"ש גוטליב שומאכר - אונ' חיפה.
- גץ, יצחק (1998). *רבי אבדימי דמן חיפה*, בתוך דוד מצגר, *ארחות ערב פסח*, ביטאון המועצה הדתית חיפה, 51-49.
- גדליה, אדווה (2010). *בין האלמותי והארצי-תקשורתית: סיקור תופעת העלייה לקברי צדיקים יהודיים בעיתונות הכתובה בישראל* (עבודת תזה, אוניברסיטת חיפה).
- בילו, יורם (1998). *פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל*. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 84-65, 20-19.

Canaan, T. (1927), *Muhammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, Luzac & Co., London, 2-5

אתרי אינטרנט וקישורים:

- כהן, שמעון (12 למאי 2010). *סוף לקוצים שהסתירו את קבר האמורא*. ערוץ 7. <https://www.inn.co.il/news/204228>
- אלון, אלי (23 לנובמבר 2016). *סיפורו של בית העלמין היהודי הישן בחיפה*. News1. <https://www.news1.co.il/Archive/0024-D-116137-00.html>
- ליבוביץ, אהרן ברוך (7 ליוני 2016). *חיפה: תפילת השל"ה בציונו של האמורא הקדוש רבי אבדימי דמן חיפה זי"ע*. JDN. <https://archive.jdn.co.il/gallery/694953>
- לייפר, חיים (16 לאוגוסט 2020). *בתום שיפוץ נרחב יתקיימו תפילות על ציון התנא בחיפה*. קברי צדיקים. <https://www.zadikim.net/?p=22111>
- בלוי, זאב (20 למאי 2021). *הושלמו עבודות השיפוץ בציון האמורא רבי אבדימי דמן חיפה זי"ע*. JDN חדשות. <https://archive.jdn.co.il/gallery/1531947>
- חברה קדישא חיפה kdh.org.il/בית-העלמין-חיפה/.
- אתר המרכז לחקר המורשת הבנויה ע"ש אבי ושרה ארנסון <https://heritage.technion.ac.il>.
- Govmap מפות ישראל <https://www.govmap.gov.il/?c=0=z&204000,595000>

נספחים ملحق

רשימת האתרים לשימור כרטיס אתר		עיריית חיפה היחידה לשימור אתרים	
אזור 4-בת גלים, קרית אליעזר		המחלקה לתכנון ארוך טווח	
מספר האתר: 1/4	סיווג האתר: מיתחם-הסטורי, עתיק	דרגת שמור:	
שם האתר: בית הקברות היהודי הישן		 קב"מ: 2000 1: מפת האתר וסביבתו	
מיקום: דרך יפו 112-122			
גושים/חלקות: ראה רשימה בגליון מס' 2			
תיק בניין: 3837/51			
שימוש נוכחי: בית קברות			
בעלות נוכחית: מינהל מקרקעי ישראל			
שנת הקמה: 1860 (?)			
שימוש מקורי: בית קברות			
מתכנן:			
בעל/יזם מקורי: אין			
 צילום/צירור האתר			
גליון מס' 1 רשימת האתרים לשימור כרטיס אתר		עורך הסקר: אדרי' זיוה קולודני	
אזור 4-בת גלים, קרית אליעזר		תאריך הסקר: 05/08/92 עיריית חיפה היחידה לשימור אתרים	
		המחלקה לתכנון ארוך טווח	

סקר היחידה לשימור אתרים בעיריית חיפה, אוגוסט 1992, עורכת הסקר: זיוה קולודני. מקור: אונ' חיפה